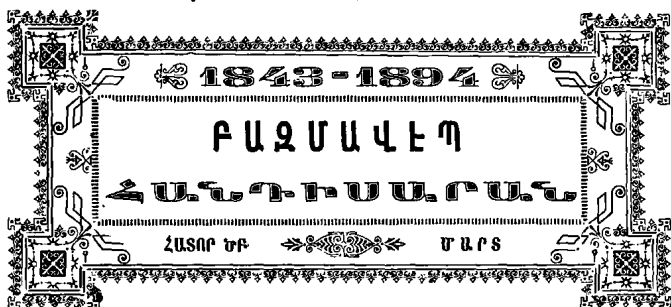

ՀԻՆ ՀԱՒԱՏՔ ՀԱՅՈՑ

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

ԲԱՉՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ - Պ. ԱԲԻԶԻՔ ԵՒ ՔԱՐԻՆՔ. - Բ. ԿՐԱՆ

(Տես յէջ 49)

Ճշմարտութեան ուղիղ ճամբէն խոտորոզն՝
այլեւայլ կողմ կրնայ երթալ և կ'երթայ, և
ղիմացն ինչ ելնէ՝ անոր համեմատ այլ կր-
նայ նորանոր խոտորիլ. աւելորդ է ուրեմն հար-
ցընել, թէ այս կամ այն ազգ՝ շիտակ ճամբան
թողած՝ նախ ո՞ր ծուռը գացեր է: Սակայն
թէ՛ հին և թէ՛ զեռ մնացեալ բարբարոսաց մէջ
կ'երեւի՝ թէ յառաջ քան զանձնաւորէակս և ի-
րենց նմանս կամ աննմանս, անկենդան բնու-
թեան մասանց հաւատք և պաշտօն ընծայեր են.
որ՝ թէ և թանձր մտաց բերմունք է, այլ ա-
ւաղելի զարմանք մ'է՝ որ նա և մեր լուսաւոր
ժամանակի շատգէտք և կարծեցեալ իմաստ-
նոց ոչ սակաւք, գրեթէ կերպով մի բնա-
պաշտք կամ նիւթահաւատք են, երբ չեն
ընդունիր ըստ Ս. Գրոց աւանդութեան՝ աշ-
խարհիս և մարդու ստեղծումը. և որչափ այլ
խորշին այսպիսի առունէ, և թէ ոչ կրօնք ոչ
պաշտօն՝ սակայն կերպով մի հաւատք մասու-
ցան են բնութեան. այս տարբերութեամբ՝ որ
ասոնք իբր թէ բնութիւնը բարակցրեցով՝ ի-
րենց նօսը հետեւանաց կու հասնին, մինչդեռ
հինք՝ բնութեան մեծութիւնը. միանգամայն
թանձրութեամբ լորձնէին, և հարկ էր այս-

պէս ըլլալ. նախ, քանի որ բնութեան գաղտ-
նիքն քիչ ճանչցուած էր. և երկրորդ, որ նախ-
նական աստուածաշնորհութիւնն այլ՝ այսինքն
Պաշտօնն՝ մասամբ ի բնութեան կատարուէր.
երբ ոչ տաճարք ոչ մեհեանք և ոչ այլեւայլ
զործիք պաշտամանց հնարուած էին, երբ երկ-
րին որ և է մասն՝ էր յատակ պաշտօնի և աղօ-
թից տեղւոյն, երկինքն՝ անոր համապարփակ
ձեղուն, ճիւղատարած ծառ մի՝ հովանի, կոշտ
ժայռ մի՝ սեղան, և բուսական՝ երբեմն և կեն-
դանական արարածք՝ նուէրք և զոհ. Ս. յա-
տեն այդ անչափ ձեղուն արեգակնափայլ պայ-
ծառութիւնն կամ աստեղզագործ ցոյցումունքն,
երկրիս բիւրակերպ տեսարանքն, իր բարձրու-
թեամբք (լեռանց), խորութեամբք (ձորոց) և հար-
թութեամբ (գաղտաց), ռոտնց ծաղկածաղ և
կանաչապարզ երեւոյն, բուսոց և աղնկոց տուած
զուարճութիւնն և վայելքն, յաղթահասակ
ծառոց աշտարակած և զետնի երեսէն վերա-
նայն, առնցյալ անհամեմատ բարձր լեռանց
կոճած և կամ խոժոռ երեւոյթքն, մանաւանդ՝
զեռ այն աստի անոնց ներքին հնոցին վառ
ըլլալով՝ հրաբուլիս ժայթմունքն, որոտամբք և
ստատիկ սաստնութեամբք, նոյնպէս և ջրոց

տեղ տեղ ծովածառաւ տարածմունքն, տեղ տեղ հանդարտ ընթացքն, տեղ տեղ այլ անընդհատ և անհաստատ շտաբեցուցիչ շատաշումք վիժել սահիլ թաւային՝ բրդգանման փրփուրներով. ասոնք և այսպիսիք՝ զմայլմամբ, ափշութեամբ, վախով և պատկառանք՝ ողջխորհ մարդկան միաբն այլ սիրան այլ առ Աստուած վերացընէին, զնա ճանշնալով տիեզերաց այլ իրենց այլ ստեղծող և տնօրէն. և բնութեան անխօս ընդունին հետ ձայնակցէին զնա օրհնելու, զնա պաշտելու :

Իսկ երբ՝ և որոց կիրք, ախար, հակառակութիւնք, բռնութիւնք՝ ապականեցին զբարս, և հանդերձ ծովութեամբ անփութեամբ մթնոցուցին զմիտս, պաղեցուցին զսիրտս, մարդ՝ որ երբեմն զԱստուած միայն իրմէ վեր և զինքն այլ բնութենէ վեր գիտէր, նուաստացաւ քան զբնութիւն. փոխանակ անկէ աստուածազոյցիկ զեղեցկութիւն, վեհութիւն, ջերմութիւն մի զգալու, օկսաւ մէկ կողմէ երկիւղ մի զգալ, միւս կողմէ իր կենաց ապրուստս անկէ ճարեւուն պատճառաւ. քիչ շատ պատկառիլ պատուել պաշտել՝ ինչ որ իրեն օգտու կամ վախ կամ զարմացք պատճառէր. և փոխանակ միայն Աստուծոյ վերնիմայելու իր հաւատքը, այլայլութեամբ կրիցն այլայլելով և կրօնքը, նախ իբրեւ Աստուծոյ զգալի պատկերք՝ յետոյ աստուծային իմն, և ապա (ոմանք) մինչեւ աստուծան համարեցան այն արարածները. և այսպէս խանգար սիրտ և ախմար միտք՝ մտուցին կամ ընդունեցան զփնայաշտութիւն, որ կ'ըսուէ և Նիշրապաշտութիւն և Տարրապաշտութիւն :

Յայտ և յիմացութենէ՝ որ երկու գլխաւոր կիրք են շարժառիթը կրօնից, Սէր և Վախ. ինչպէս և հիմայ այլ ճշմարիտ կրօնից հետեւողքը կոչեմք աստուածասէր և աստուածախախ կամ երկիւղած. ուղիղ կրօնից առաջին սարքն է և պէտք է ըլլայ Սէր. մարդութեանն՝ նախապես երեւի վախն. և ինչպէս սղալոց վրայ աւելի զօրաւոր երեւի այս կիրքս, որք որ և է այլ լանդակ կամ մեծ բանէ վախն, այսպէս այդ փոքրամիտ մարդիկն՝ իրենց բոլորաթիւը զըստուած բնութեան մեծամեծ և ուժով մասերն կամ արարածք՝ վախ ազդելով՝ պատկառելի և պաշտելի եղած են : — Առանց հետու երթալ

լու, երեւակայնք մեր հին Հայկազունն Երասխայ գաղտին վրայ, զէպ յարեւելք դարձած, անկէց՝ իր ձախ կողմէն 10,000 ոտք վերացած լեռան մի դիմաց, ալ կողմէն 13,000, (խակապէս 16,000՝ յերեսաց ծովու), որոց մէկն Արագած կոչեցին իր նահապետն, միւսը Մասիք, ասոր իբր յանկարծօրէն տափարակ գետնէն այնքան և զրեթէ աննման և անհամեմատ քան զամենայն լեռինս վերամբառնալն, ինչուան այսօր այլ զամէնքն՝ թէ ազէտ թէ դիտուռ, ասորցին այլ եւրոպացիքն այլ հիացընէ, ո՛ր և է կրօնքի այլ հետեւող ըլլայ. ի՞նչ պիտի զգար, ի՞նչ պիտի ընէր այդ Հայկազն՝ քանի մի սերունդ յետնածին քան զՀայկն, այդ երկու լեռանց միջոց կանգնած. մանաւանդ երբ (ինչպէս կարծուի), ասկէ 3—4000 տարի առաջ, դեռ միայն անշարժ ճերմակ չէին անոնց զապաթունքն, այլ վերէն կամ կողերէն՝ շարժուն կարծիր այլ կ'երեւար կու փայլիլըր, գոնէ ծուխի կամ ընդհատ բոցի ձեւով, և երբեմն երբեմն կ'որոտար կու հառաչէր հրեղէն շունչերով : — Միթէ հնագոյն նահապետաց աստեղ չէրիլ առէպ և սաստիկ չէին այս հարաբըրեայ ներգործութիւնք և երեւոյթք Այո. բայց անոնք ճանշնային զԱստուած՝ ներգործի ի ձեռն բռնութեան. իսկ զա՝ զբնութիւն ինքն ներգործող. կամ առանց առաջին պատճառը քննելու՝ ասոր կ'ընծայէր իր վախն այլ իր պատկառանքն այլ. և այսպէս բնապաշտ՝ և մասնաւորելով՝ Լեռնապաշտ կ'ըլլար. ինչպէս զրեթէ ամենայն հին ազգաց մէջ հատարակ է այս. և մինչեւ հիմայ՝ թէ ոչ պաշտօն և ոչ հաւատք՝ այլ պատկառանք կը զգայ մարդ այդպիսի երկրանիւթ հսկայից առջեւ : — Շատերու զըսուած երեւի ըմբռնել, թէ ի՞նչպէս և ե՞րբ միաստուածեան ողջամիտ Հայն փոխուի ի մարադանդ, և՛ թէ ոչ անաստուած՝ ըստ բոլոր ի մաստի բառիս՝ այլ թիւրաստուած : — Այս ցաւալի բանին և մամաշիլի՝ դիւրաւ կու համուզուիք՝ անտարակուսելի Ս. Գրոց պատմութեամբ աստուածընտիր Հրէական ազգին. յեղիպտոսէ ելնելուն ինչուան իրենց գերութիւնն և ինքնավարութիւնն ի կորուսանելն, հազար և աւելի ամաց միջոց, առէպ կու տեսնենք անոնց մէկ մի ի կուպաշտութեան յարիւն, մէկ մի դառնալն առ Աստուած, յետոյ դարձեալ և

շուտով՝ իրենց շրջապատ ազգաց անշնորհք պաշտամանն, Ջգարմանանք՝ եթէ մեր նախնիքն այլ՝ — որ ոչ միայն այլեւայլ ազգոքն և կրօնիքն շրջապատեալ էին, այլ և իրենց վաճառականութեան ոգւով՝ մանէին և եշնէին մօտ և հեռաւոր ազգաց մէջ, — այլեւայլ կրօնից պաշտամունքն այլ ընդունած են, թէ և ոչ ամենքն ամէն կողմ երկրին:

Հարկ համարեցանք ի սկզբան այս խորհրդա-
գածութիւնն ընել, որպէս զի յետոյ յիշելի
այլեւայլ տեսակ հաւատաց պատճառն և մուտ-
քը հարկ չըլլայ մեռն ջննել կամ կրկնել, Դատ-
նանք հիմայ ուր որ թողորդք մեր հին բնապաշտ
Հայն՝ իր լերանց առջեւ. բայց այս այլ յիշենք՝
որ թէ և միով առուամբ կոչուին այս կամ
այն հաւատք և պաշտօնք, սակայն ամեն ազգ
նոյն կերպով և պարագայիւք չէր հաւատա. այլ
ինչպէս հիմայ թէ քրիստոնէութեան թէ ասոր
կործինք մէջ զանազան աղանդք, զաւանանդ և
ծէշք կան, այնպէս և հին ազգաց մէջ:

Ա. ԼԵՐԻՆՔ ԵՒ ՔԱՐԻՏՔ. — Եւ գի նախ Լեւոսեց վրայ եկաւ մեր խօսքն՝ յառաջ տանելով յիշենք և զայս. որ Հայն ոչ թէ Մասեաց և Արսազաժի տեպօղլ միայն դրողէր, այլ իր երկրին, եթէ կըրնայ ըստիւ, անթիւ լեւոսեց տեպէն. որոց մէջ՝ նոր քննութիւնք յայտնեցին շատ շիջեալ և դեռ ոչ իսպառ շիջեալ հրաբուպիւեր, մանաւանդ վերոյիշեալ լեւոսեց երկու կողմի (հիւս. և հարաւ.) երկու մեծ լճերու կամ ծովակնեբու եզերքք. Գեղամայ (Սեւանայ) ծովն գրեթէ ամէն կողմէ պատուած է այդպիսի ցամբած հրաբաժակ լեռներով. Բզնունեաց կամ Ալթամարայ (Վանայ) ծովն իր մօտ և քիչ հեռի ունի Գրգուռն ու Նեբրովթն (Նամրուս), և մեծագոյն և դեռ անհանդարտ Թոնրակն (Թատաուրիկ Պայազխոյ) և բարձրագագաթ երկրորդ Մասիքն (Սիփան կամ Սուպան) լեռ, գրեթէ կից ծովոյիցն հիւս. արեւմտեան կողմէ — Էրզրոյիցալ պատճառներէն զատ կամ աւելի՝ Արարատեան բարձր Մասիս ինչպէս բարձրութեամբն գերազանցէ քան զամենայն լեռինս Հայոց, գերազանցէ թերեւս և քան զամենայն լեռինս երկրի՝ յիշատակաւ Զրհեղեղին և Նոյեան տապալանին և անոր հետեւանաց. որպախ այլ աւելի

կամ պակաս հաւանական՝ և ոչ իսկ ստոյգ ըլլար այս կարծիքս, ոչ միայն հին ատեն այլ և հիմայ այնքան զօւարէ՛ գայն ջնջել և մոռնալ, որքան հնար է Մասեաց ձինեղէն կատարը վար առնուլ կամ ձգել իր անեղ պատաստումին մէջ։ Եթէ լոկ աւանդութիւն ըլլան Ս. Յակովբայ հայրապետի փորձն՝ եղեւու ի լեռան Աւարայի ի խղիթ մնացորդաց տապանին, կամ Տրդատայ՝ անոր կողերէն շալկելն և բռնելն ութ վիթխարի քարեր և դնել իր աննման կռուակէց կուսին (Հօփսիմեայ) յաղթական տաճարին հիմերում, անտարակոյս են քրիստոնէից ուխտագնացութիւնքն ի Մասիս, ոչ միայն բնիկ տեղացեաց, այլ և օտարաց ի հեռի աշխարհաց։ Ապա ի՞նչ զարմանք եթէ Մասիս՝ Ազատ անուամբ պատուական և սըրբազան ճանչուեցաւ ի հին Հայոց և առասպելեցեալ անոնց Բ Արտաշէս թագաւորին շատ անգամ յիշատակած անէծքն առ անպրանիկն (Որտաւազդ), եթէ,

«Դու յորս հեծցիս յԱզատի վեր ի Մասիս, » Զքեզ կայցիի ֆաշք, տարցիս յԱզատի վեր ի » Անդ կացցես, և զլոյս մի՛ անոցես»։ [Մասիս՝ Յայտնի է ամենայն ազգային պատմութիւն ուսանողաց այլ՝ անիծից (կարծեցեալ) հետեւանքն։ Արտաւազգայ ձիով որսի երթալով զէպի վեր ի Մասիս՝ յանկած զարհուրել և ընկնիլն ձիովն և որսորդութեան կազմածովն և բարաւ շուանբոյլ՝ ի յանդուռնոց վրէիս, հօն կապուիլն ի ֆաշաջ՝ երկաթի շղթայիւք, զոր ի զոք լզեւով և լզուըրտեւով ջանաս տիրաւէր շուանքն՝ մաշեցընել, կոտրել և ազատել առանց մեռնելու մշտաառաջ կապուած թագաւորը, որ սպառնայ՝ թէ ելնէ՝ զաշխարհս ամէն աւերել. բայց ընկերասէր զարբիրն աշխարհին բաղիւնով՝ ամեն տարւոյ վերք՝ նորէն նորէն ամբացընեն հաստացընեն շղթաները։ — Մասիս Ազատ և Բարձր յատկանիշ անուններէն զատ՝ ունի և Մրիան կոչումն, զոր համարովն նոյնպէս ի հին արեանայն աւանդութեանց մնացեալ։ Յիշուած է ուրիշ տեղ, որ Պլուտոսարքոս պատմիչն՝ Երասխայ մօտ դիւցական յես մի յիշէ Տիտարիտ

1. Շատ այլանդակ առասպել է Պլուտար-
քոսի յիշածն, իբր թէ, Միհր շատուած տես-
նելով որ չեն ուզեր իրեն կին տալ, քարէ մի կու-

անուամբ, որ յունարէն նշանակէ Մթաթա-
փանց, եթէ անունն այլ ի հայկական տարփ
կամ տարափ բառերէն ծագած չէ :

Թէ յատուկ պաշտօն կամ պատիւ մ'այլ
ընծայուէր Մասեաց, կամ որ և է կերպով
որբազանեալ և զիւցազնացեալ էր ի Հայկա-
զանց, հաւանական երեւի. մանաւանդ եթէ
ստոյգ են անուանք աւուրց ամսոյ, որոց՝ ըստ
Պարսից և այլոց ոմանց ազգաց՝ իւրաքանչիւրն
նուիրեալ էր մի մի զիւցազին կամ զից, և ի
պաշտպանութիւն նոցա . այդ անուանց մէջ
կան և անուանք լեռանց Հայոց, Մասիս, Ա-
րագած, Վարագ, Կորդիս, Գրգռս, Պար-
խար, Նպատ, Մաեի (զոր լաւ եւս կոչելի էր
Սեպուհ)։ — Եթէ ի Մեծ Հայոց ըլլային նո-
րազոյն ժամանակա հայացեալ Կիլիկիոյ քանի
մի լեռինք, Կոնկանատ, Պարզկայ, Պրիտ,
և այլն, զուցէ այս որբազանեւոց կարգում
գրուին։ — Ինչ որ ստոյգ աստուածային կա-
նօք Սինա լեռն հրով ծխով վառուած ազգեց
Հրէից՝ Մովսիսի միջնորդութեամբ, անոնց օ-
րէնք և պատառիրանք տրուած աստին, կրնար
նման իմն ազգել ո՞ր և է հրաբուխ լեռ տե-
ղացեաց, մանաւանդ ի սկզբանն. և կրակին
նուագմանէն վերջ մնային առաջին յիշատակք.
մանաւանդ որ հրաբուխի սասանութեանց ըրած
ներգործութիւնքն լեռանց վրայ՝ յիրաւի անար-
կու և անուր կերպարանք թողուն, միհերով,
պատառուածքներով, մեծամեծ քարանց կոչ-
կոռներով, և անոնց ներսէն կամ խորէն փըս-
խած պէպէս և զոյն զոյն նիւթերով, ինչպէս
ինչուան հիմայ կ'երեւին՝ ուր որ այսպիսի լե-
ռինք կան։ Այլ աւելի կ'ըլլար ան ու սոս-
կումն՝ եթէ խաբբայից, սուտ պաշտօնից,
զուցէ և զիսկան հնարք այլ խառնուէին բը-
նութեան ներգործութեանց։

Այսպիսի խառն բնական և անընական իրք
և կիրք զուլակել տան Վանայ երկրին հա-
րաւային արեւմտեան կողմերում՝ ի սկզբան
քրիստոնէական դարու յիշուած, յառաքելու-
թեան Ս. Բարդղղիմեայ, Անձեւացեաց գա-
ւառին (որ արդէն վար ու փոր երկիր մի նշա-

նակէ), Կանգուար և Աղուաւի քար կոչուած
լեռանց միջոցն. ուր որ յատուկ Քար կամ
Քարայր մի կայր, և հօն՝ ըստ աւանդողին՝
« Դեւք բազում, (ըսեմք և զիւսկարք), բնա-
» կեալ էին ի Քարն յայն, և պատրէին զմար-
» զիկ տեղոյն. տունալ յայնմ տեղոյն զեղս
» անտականս. և Կասեմաճայն դարբնաց, անա-
» լոր հրաշիւք և զարհուրանօք գործէին. յորս՝
» մարդիկ աշխարհին օտլորեալք՝ անդ առ
» Քարայրին (կամ Քարային) զեղերէին...
» անուանեալ զանուն տեղոյն այնորիկ Դարբ-
» նաց-քար։ Հասեալ Ս. Առաքեալն՝ հալա-
» ծեաց զղարկինսն՝ զգործօնեայս չարին, և
» զկոտսն փշեաց՝ որ յանուն Անահայ էր » :
Անահայ՝ յետ ժամանակի հրաւիրուած է այս
տեղ ի խաբբայից. բուն սրայտելին կամ վախ-
նային եղած է խարդախ պարբնաց կանանձայ-
նութիւնն, և այն Քարայրն կամ Քուրայն՝ որ
նշանակէ և հայոց դարբնաց և հանքերու
կամ քարերու խոր տեղունքն և խորէն հա-
նած նիւթեր։ — Այսոր նման էր և քիչ հե-
ռու Բոք կոչուած լեռնակողմն, ուր թէ Կրակ
թէ Զոր թէ կուք պաշտուէին, և կային վի-
շապարնակ Քարայրք, ուսկից զիւսկարքն և
զիւսկարիք՝ « Ահագին իմն և տեսիս և փայ-
» լիւնս, ձայնս և թնդմունս և ճայթմունս գոր-
» ծէին » . զորս նոյնպէս լռեցուց Ս. Առաքեալն.
և անոնց տեղ, ըստ հին աւանդութեան ազգիս,
Տիրամօր անձեւագործ Պատկերը դրաւ, և նոր
հաւատացեալ կոյսեր կարգեց ի պահպանութիւն
տեղոյն. զորս կրկին հաստատեց Ս. Լուսա-
ւորին, և եղաւ տեղին մեծ ուխտատեղի, և է
մինչև հիմայ, թէ և շատ անքացեալ։

Յիշատակներէս յայտնի գուշակութի՝ որ ի
լեռանց մասնական պաշտօն կամ պատկառանք
մի ծագած էր ի Քարայրս և ի Քարինն, յետ-
նոցս՝ կամ մեծութեան կամ այլանդակ ձեւաց
համար. և այս ուրիշ շատ ազգաց մէջ կ'երեւի,
— ոչ միայն նրբամիտ Յոյներն այլ մէկտեղ առ-
նըլով, իրենց պատգամախօս փոսերով և վիհե-
րով և երկրնքէ բնկած քարերով, նոյնպէս
Կելլաաց, Բոնտուն և Սաքսոնաց ծանօթ
Տարմեն (Dolmen), Մէնհիր (Menhir), Իր-
մենեսուլ կամ Հերմենսուլ (Hermensul) քա-
րերով և քարաատուածներով, — այլ և աստուած-
ընտիր Եբրայեցի նահապետաց մէջ, որք թէ

ծնանի զՊիորփոս. սա յանդգնութեամբ Արէոփ
հետ կուռել յանդգնելով կու սպաննուի և քա-
րայլու մի կ'ըլլայ։

և պարզ յիշատակի համար մեծ քար կամ քա-
րեր կանգնէին . ինչպէս Յակովբ և Լաբան ի-
րենց դաշտաց վկայութեան համար¹, սակայն
Բեթ-էլ կոչուեցան այնպիսի տեղիք, որ նշա-
նակէ Տօն Աստուծոյ, որոյ տեղ յետոյ տա-
նալը շինուեցան և կոչեցան : — Ս . Լուսա-
սորիչ ի վարդապետելն առ նորապարծ Հայս,
բոտ Աղաթմաշեցի պատմութեան² անոնց հայ-
րերն Քարապաշտ կոչէ . որ կրնայ իմացուիլ
թէ վերոյիշեալ պաշտամանց համար, թէ
քարէ շինուած պատկերաց կամ կոռն : —
Կրկին անգամ վերոյիշեալ վանայ ուրոսն՝ որ
Հայոց երկրի զիցաբանական մէկ գլխաւոր
կենդրոն մ'է, ունի իր նոյնպիսի Քարերն
այլ, ինչպէս Ակքարին և այլք . անոնց մօտերն՝
բոտ հին աւանդութեանց՝ Շամիրամ իր զար-
մանալիքը գործեց և անոնց մօտ սպանուեցաւ .
և ի՞նչ եղաւ, որ յետ զմահն յիշելու՝ մեր պատ-
մահայրն (Խորենացի) կ'ըսէ, թէ կ'ուզես հա-
ւատալ, ահա « Եւ Շամիրամ » Քար առաջին
քան զՆիոբէ³ » :

Բ. ԿՐԱԿ . — Որ և է պատճառաւ Ըւ-
լայ՝ զրթթէ ամէն հեթանոսաց մէջ քիչ շատ
մնած է նրաին պաշտօնն, ոմանց իրրեւ յա-
տուկ և գլխաւոր հաւատք, ինչպէս մեր պատ-
մութեան մէջ շատ ծանօթ Սասանեան Պար-
սից, — որը Զանային և յետ լուսաւորութեան
Հայոց քրիստոնէութեամբ՝ խափանել զայս,
և նորէն մնցընել զայն, — ամանց այլ իրրեւ
մի ի շատ չաստուածոց և պաշտելեաց : Այս

1. « Առեւի Յակոբայ վէմ՝ կանչնւաց ար-
» ծան, և առէ ցեղորարն իւր . Առեւցեղք քա-
» րինս . և կուտեցին քարինս, և արարին բը-
» լուր . և կոչեաց զնա Լաբան՝ Կարկառ իւ-
» կայութեան, և Յակոբ կոչեաց զնա Կարկառ
» վկայ . . . Եւ առէ Լաբան . Ահա Կարկառս այս
» և ահա Արծանս՝ զոր հաստատեցուք ընդ իս-
» և ընդ քեզ, և զդիցի քեզ վկայ կարկառս և
» վկայ արծանս », և այլն . Ծննդ . Գլխ . ԱԱ 45 :
2. « Կիրէի առասպելն ծանօթ է . կին էր
Ամիկոնի, և եօթն մանչ եօթն աղիկ ծնանե-
» լով՝ կու պարծէր . Նախանձոտն Լատոնս սի-
» բեցեալն Արամազդայ՝ սպաննել առաւ զու-
» կեները, զմայրն . այլ փոխարկեց յապառաժ .
» որ թէ և քաղաքեալ՝ չէր զադրեր արաստնք
» բղխել զաւակացը վրայ :

յետին կերպով էր կրակի պաշտօնն ի Հայս .
այսինքն՝ աւելի տեղական՝ մասնաւոր կող-
մանց պաշտօն քան ընդհանուր . որոյ կեն-
դրոնն և սկիզբն հարկ է խնդրել նախայիշեալ
հրաբուրի պատճառ և լերանց մէջ և միայ . և
ոչ միայն ասոնց (լերանց) պաշտաման մէկ
պատճառ, ինչպէս ըսինք քիչ մի առաջ,
հրաբուրքն էին, այլ թուի և գլխաւոր
պատճառ . որով կանխէ կրակի պաշտօնն քան
զինքը ծածուկ ի խորս պահող և յանկարծ
տեղէ մի դուրս հանողն : — Երակի այրող
բնութեան կից լուսափայլութիւնն այլ ի հար-
կէ զբող և մեծ զբող էր պաշտաման .
եթէ մեղձարնակաց՝ հրաբուրն իր սաստիկ
ներգործութեամբք ահուգող կ'ազդէր և անով
պատկառանք և պաշտօն, պակաս վախով՝ այլ
աւելի հանգարտ զարմացմամբ՝ զնոյն կ'ազդէր
հեռաբնակաց, որք ի քիչերի՝ իրենց անծանօթ
լերանց զագաթում վերադոյն քան զամենայն
մոգական լապտերս՝ վառուած մեծ և ցոյցուուն
ջահեր և լամպարներ տեսնէին . և երբեմն՝
այն բնութեան զաղբած և լուծ ժամերուն՝
գետնի սակնն օղբացող որոտմունքներ . եթէ
կրակն կու վախցընէր մօտեցողը, լոյսն կու
զուարճացընէր տեսողը, և երկնից լուսաւորաց
աղօտ ազգակցութիւն մի ցուցընէր : Եթէ ու-
տոնց պաշտօնն կանխեր է ոմանց ազգաց մէջ,
և լոյսը յերկնից յերկիր իջուցեր է, կ'ըրեամք
կարծել թէ թերեւ Հայք՝ յերկրէ յերկինս
հանած ըլլան զայն պաշտօն :

Ասով հաւանելի է որ շատ այլ հին ըլլայ
կրակի պաշտօնն ի Հայս՝ քան Ջրադիշտական
կրօնից և վճռամական կուրած հուրն . և ի-
րարմէ տարբերակը կամ իմացմամբ կրա-
կապաշտ եղած ըլլան փանանացիք և այլ Սեմա-
կանք, տարբեր՝ Պարսք և Մարք, նոյնպէս և
աւելի բարակ ազգեր Յոյնք և Լատինք : Մեր
հին հարց զաղբափարն կամ զգագմունքն՝ վերի
բաժնեւրեւ յայտնուի . և զի տեղական բուե-
ցաւ կրակի պաշտօնն ի Հայս, մնայ ակնարկել
այն սեղեաց : — Ասոնց գլխաւորն բոտ աւան-
դողաց քրիստոնէական կրօնից առաջին քարո-
զութեան ի Հայս, վերոյիշեալ Աղթմաշայ ծա-
վատաշտին բոլորաթիւն եղած է, մանաւանդ ի
հարաւակողմն, ուր տեսանք յԱնձեւացիս ըզ-
Դարբեաց քարն և գիւռք . թէպէտ առաջինին

մէջ կրակի նիւթ կամ բղիւմ չի յիշուիր, բայց դարձնաց կռահահարոտքիւնն գուշակել տայ, թէ զոնէ առաջ այն այլ կ'երեւէր և լըսուէր, և երբ զաղբեցաւ հրաբուլդին՝ խաբերայ պաշտօնեայք և մոգք տեղւոյն՝ իրենց քրանքով և սաշերով ու կռանով կու ստեղծէին՝ թէ ոչ հրաբուլդն՝ այլ հրացայտ կրակեալ է իսկ Քոչք՝ զեռ ի սկզբան քրիստոնէական զարու այլ բոլորովին մարած չէր, էթէ և գլուխն հանգչած էր և չէր ծխեր սիւնաձեւ ի վեր, բայց մէկ կողին վրայ պատառուած կամ բաժակ մի կայր, (որ զուցէ երկրագէտ աչքով զըննողի մի երեւի մինչեւ այսօր), և հօն էր ըստ պատմչի քարոզութեան Բարդղիմեայ առաքելոյ և հրաշագործ Պատկերի Տիրամօրն (Անձեւացեաց կամ Հոգւոց վանաց), « Տոն կրա » կի, անշագ հրոյ, անդադար այրման առաւանակեալն » ։ որ նշանակէ՝ թէ միշտ վառ էր տեղին ի բնէ, բայց թուի թէ և դրսէն նիւթ կ'աւելցընէին կրակի աստուածութեան կամ պաշտելոյն անպագութեանը և այսու յայտ է՝ որ լոկ պատկառանք մի չէր այն տեղւոյն ընծայուած, այլ և աստուածական կարծիք և հաւատք մի տարբեր Պարսից Օման կամ Աման կոչուածէն, որոյ պաշտաման ականատեսն Ստարաբոնի Էպպպաղոսիկիս՝ կու ստորագրէ (ԺԵ. Գ), նոյնպէս և Պելասգեանց կամ ուրիշներու պաշտածէն՝ վասն զի կ'ըսէ պատմիչն, թէ « վառէին զկրակն՝ Քոչքն, և զԱլիքիւնը՝ Եղբայրն » ։ Այս խօսքս և վերը աստուած կոչելն՝ յայտնէ, նախ, որ ոչ միայն զընդհանուր կրակին կրակին պաշտէին, այլ և անոր մարդակերպ պատկեր մի և երկրորդ, այս պատկերն իրական էր, պարկեշտօրէն Քոյր անուանուած, նա եւ փիլիսոփայօրէն՝ քյոր Ջոյր. թէ և պիտենք որ այս երկու տարբեր իրարու հակառակ են, և թէ ուզեն իրարու համարդ տալ, պայծառափայլ քյորն ցրտաշոշափ եղբոր շրթանց մէջ կու մարի։ Կրակին հօր բնութեանն՝ թուի թէ վայելէր արական կերպարանք ունենալ ինչպէս Միհր աստուածն Պարսից. բայց Հայք անոր զգալի զօրութեանն աւելի՝ զեղեցկութեան ծածուկ և յաղթող զօրութիւնը նկատեր են ի նմա. միանգամայն և սաստիկ տարփաժուաց նման իրարմէ անբաժան կենօք և մահուամբ. վասն զի եթէ քյորն այն մեռնէր ի

զրկել եղբորն, իր մարած մնացուածն անգամ պաշտելի էր. որովհետեւ իր մոխիրը ոչ յօգսցնպէն, կամ Պարսից պէս ի Մոխրաւոցս ամբարէին, այլ՝ « աստուածացեացաւ զոյով ի » Սիւս Գարին՝ հոռէին յակն յորդաբուլդն » Ալիքնը՝ որ բղիւ յոստ լերանցն, որ է « յառաջ խորալիւնն... Եւ զի առէին զկրակն » Քոյր, և զԱլիքնը՝ Եղբայր, յերկիր ոչ արեւանէին զմոխիրն, այլ արտասուօք եղբորն » ջնջէին » ։ Գեղեցիկ և բանաստեղծական զրոյց, զուցէ և հին քերական և վիպասանական երգոց կրակապաշտ մոգի կամ քոյրմի մի յիշատակ. որպիսի կըրնար ըլլալ նոյն իսկ քրմայեան տեղւոյս՝ Քոչք, որոյ անուամբ՝ ըստ պատմութեանն՝ կոչուած էր և լեռն » ։

Այսպիսի մանրամասն կամ բոլորական պաշտաման համար՝ յարմարօրէն մեր քրիստոնէայ զրիշք այլ (որպէս Աթթաւագեղոս) փոխանակ կրակապաշտի կամ հրապաշտի՝ Մոխրապաշտ կոչեն իրենց բարբարոս հայերը, և « Մոխրապաշտութիւնն նախնեաց մերոց », ինչպէս կ'ըսէ պերճախօս վարդապետն Անանիա ի ներբողի խօսքին, թէ միացընելով և թէ կերպով մի զատելով մերայոց հրապաշտութիւնը՝ յօտարաց. « Կործանիլ կուպաշտ տաճարացն, » Մոխրապաշտ և մոխրալից ատրոշանացն » սովորութեանց, զանց առնելով զՈրմզդա » կան և զՎառանկան հրապաշտութեանցն » հոգեկորուստ սուրբամանն հրակիզութեանց, » զոր ի մերում Հայաստանեայց ազինս » ։ Հօս չեմք ուզեր այս վերջի զրադեշտական աստուածութեանց վրայ խօսիլ, վասն զի այն ուրիշ հաւատք էր, ինչպէս վերն ոյլ յիշեցինք, և յետոյ աւելի պիտի յիշեմք։

Ինչ տեսակ պաշտօն, հանդէս և նուէրք կ'ընծայուէին Կրակի Եղբոր. — ստորապրուած չեն. բայց գուշակուի քիչ մի. և նախ, պաշտօնէից խարդախութիւնն, որք Կրակի վառաւանց, բաղնաց և պատկերաց մօտերը պահուած՝ « ահագին իմն տեսիլս և փայլիւնս,

1. Այսպէս գրուած է Տիրամօր Պատկերի պատմութեան ընտիր տրիտակի մի մէջ, որ մեր տպագրածէն (յամի 1868) աւելի ճոխաբան է ։ « Որ տեղին Բուլթ լսի. քանզի անուն քրմայեան տին Բուլթ կարգայր » ։

« Զայնս և թնդմունս և կայթմունս զործէին » :
 Երկրորդ, այս ահարկու սարսափն անեցընելու համար՝ ուրիշ վախ ձգող պաշտամունք, այլ բեւ-
 րած և զբած էին այն տեղ. ինչպէս, օձեր և
 վիշապներ, զորս յետոյ պիտի յիշեմք. և աւելի
 չար՝ իրենց շահու յարմար նուէրքներէն զաս՝
 ամենէն անյարմարն այլ ընել կու տային, այս-
 ինքն է Մարգարէն. և իրենք՝ ինչպէս Դարբ-
 նաց քար տեղոյն դիւաց և գիւարախից հա-
 մար ըսուած է՝ կու զուարճանային խաբուողաց
 խեղճութեան, վախուս և մահուան վրայ՝ : —
 Վերոյիշեալ վարդապետն Անանիա իր ճառին
 մէջ կ'ըսէ եւս. « զոր ի մերում Հայաստա-
 » նեայց ազինս՝ Հոռ-բակ անուանեալ բազ-
 » նաւ » . որով և զատէ աւլի բառէն զերկ-
 բորդն (բազինն), այս ետքինս հաւաստին Հայկ-
 ազանց ժամանակէն վերջ մտած է ի Հայս,
 իսկ Հոռ-բակն՝ իրենց կրակի պաշտաման ա-
 տեն. և ինչպէս կ'ըսուի և բակ լուսնի և ա-
 րեգակն, այսպէս երեւի թէ այդ սլաշտեցեալ
 կրակի պատկերն այլ բակ մ'ունէր, այսինքն
 պակ մի, գուցէ ճառագայթաւոր՝ գլխուն բոլոր-
 տիքը, ինչպէս կերպարանեն զարեգակն և
 զՄիհր՝ :

Հայկազանց հրապաշտութեան միջավայրն՝
 Դարբնացքարի և Բուծի հետ երրորդ մ'այլ
 ունէր (մեզի ծանօթ), երկրորդիս արեւմտեան
 հիւսիսային կողմը, Պաղատ լեռ կամ ինչպէս
 ուղղագոյն թուի զըսուած՝ Պաղատ, և աւելի
 եւս նշանաւայն՝ Պաղատոյց՝ « ուր էին սաս-
 » տիկ յոյժ բազմութիւն զիւաց, զոր ասէին
 » Տուն Արամազդայ և Աստղան, մեհանք
 » երկու, (ուր) յանուն յաճախ պաշտամանցն
 » ասն (կամ տուն) կարկային, որ է Պաղատ.
 » զոր և այժմ մարդիկ աշխարհիս՝ վիճեալ ա-
 » տեն. Թուրիս ի Պաղատայ դիւանց գալ՝ ան-
 » լուր և անխմաց՝ » : — Հեղինակ պատ-

մութեան զալըստեան Ս. Հովսէփմեանց՝ կ'ըսէ
 ասոնց համար, որ փախտեամբ անտառի ճամ-
 բաներով և լեռանց մէջ թափառելով, հասան
 այս տեղուանքս, և տեսնելով այս պծգայի
 պաշտամունքը, « աղօթիք և արտաուօք ի
 » յերկինս հայեցեալ, առեալ զուրբ Նշանն,
 » ի վերայ կացեալ Աղբերն. և փախտական
 » եղեալ դիւանց՝ ի բաղինն անկանէին, վայ
 » զվայիւ աղաղակեալ. և ի լեռնէ լեռուն ոչ
 » այլ ինչ լսիւր՝ բայց վայ զվայիւ ճշեալ. և ի
 » բաղանցն փախուցեալք զիւքն անկանէին
 » յերկիրն Մարաց : Եւ զպատկերսն փշեալ
 » զօրութեամբ Ս. Խաչին, զոր տեսեալ բնա-
 » կիչք զեղն՝ հաւատացին ի Քրիստոս, և
 » մկրտեցան ի ձեռն սուրբ Երիցանց նոցա » :
 Կ'աւելցընէ աւանդութիւնն, թէ « Եւ տեղիս
 » այս (Բուծայ կողմն) էր Անակայ՝ հոր Սրբոյն
 Գրիգորի » : Սա քիչ տարի վերջը Տնից եթէ
 յետ Հովսէփմեանց մնացած էր հեթանոսական
 բան մի. — Բայց կարծեմ՝ թէ այնքան խոր
 և հզօր արմատացեալ աղանդն, զեռ այլակերպ
 յիշատակ մի թողած է. ծանօթ միշտն հիմայ
 այդ գաւառի և Մովսաց միջոց Բուքի Ս.
 Գեորգ անուամբ ուխտատեղի մի բարձր լեռանց
 վրայ. ուր՝ կ'ըսեն, թէ արքայք Զայնելովն կամ
 լեւելովն՝ կ'իմացընեն թէ կարելի՞ է թէ չէ
 ճամբորդաց անվանոց անցնիլ ձեան միջէն :

Թիշեք հարեանցի՝ որ այս տեղոյս մօտ լե-
 բանց մէջ էր և Եմաա՝ պաշտամանց տեղի մի,
 թէ և կրակ չի յիշուիր, այլ « Դիւաց լցեալ
 » պաշտամամբ (որք ի զալըստեան Ս. Հովսէփ-
 » մեանց՝ զարուրեալ և) զայրագնեալ՝ դի-
 » մէին ի վերայ, իւեղէին ծովն պնչատէին
 » զպաշտունայս իւրեանց. որ և անդ առաքե-
 » լանչան քահանայքն (ընկերք Ս. Կոստա-
 » նացն) հալածեալ զնոսա և քանդեալ զպաշ-
 » տամունս նոցա, բշխէին զիւեղեալսն. վասն
 » որոյ տեղին կոչեցաւ (Եմա կամ Երձաւ), թէ
 » յայսմ տեղով կնատէին կրճատէին զեւքն
 » զմարդիկն. յորում թողու զիտայն իւր Ս.
 » Գայիանէ՝ ախոյան դիւաց, որ էր Աւազա-

1. Կու յաւելու օրինակ մի. « Եւ մէջ խորածո-
 » րոյն Սէիք և Կարճք և լի Թուրք մահաբերին
 » լցեալ էր. քանզի ժողովեալք աստուածա-
 » ցեալք և դիւացեալք էին, ճղփէին փնշէին ի
 » զուարճումն ողէկորոյս մարդկանն, և շուրջ
 » զմիմեամբ մակաղէին » :

2. Ուրիշ օրինակ մի աւելի շփոթ գրած է.
 « Թուրք ի Պաղատ, դիւաց զլուխ, անուն ան-
 լուր և անխմաց » . իմաստն Թուր, թէ՛ այն կող-

մերու մարդիկ իրարու հետ վիճելու ատեն՝ երբ
 իրարու ըսածին չէին համոզուիր՝ մէկն մի կայլոյն
 կ'ըսէր, կարծուի թէ Պաղատոյ լեռան դեւք
 խելք շփոթեր են, գլուխդ բան չի հասկընար :

» կին, որ և զտեղին յետոյ հաստատէ վանս՝
» Սուրբն Գրիգոր » :

Այս յատեմ հրապարտութեան կեցրոնէն շատ հեռու մեծ կենդրոն մ'այլ կար կրակի և կայ, և ամենուն ծանօթ է, մանաւանդ այս ետքի տարիներս. — Բագուի Նաւթի հորերն ու հուրերն. — որք երբեմն իրեւ առանձին գաւառ մի փայտակարան աշխարհի՝ Հայոց տէրութեան մասն եղած էին, և կոյուէին Եօթն փոքրակեան քաղիք. հաւանորէն եօթն պիտաւոր փորուած տեղ և բազին կար նաւթը վառելու և պաշտելու, որոց մէկն յատուկ վառակահէ հռչար կոչուէր, Ազեր Պէհրամ ըստ Պարսից, որք նոյն թուով՝ ուրիշ կողմեր այլ կրակի Ատրուշան. ներ ունէին, իսկ ի բնիկ Այրարատեան աշխարհի մէջ՝ ի Բագրեւանդ գաւառի, ուր Հայոց պիտաւոր պաշտամանց մէկ տեղն էր ի Բագաւան, և Հոռովայն Ամենադից (Պանթէոն) տաճարի պէս՝ այլեայլ կրօնից պաշտելիք, տաճարք և բազինք կային, մէկ բազինն այլ էր կրակի. երբ յետ սպանման խորտուի՝ հօր Ս. Տրդատայ՝ կրակապաշտութեան նորոգողն և անեցընողն ի Պարսս՝ Արտաշէր Սասանեան՝ քանի մի տարի տիրեց և Հայոց, բազկաւոր կարծեց զինքն՝ որ այս տեղ գտաւ զայն, և հրամայեց մշտաւարտ պահել « զՀռչար Որոշգրակահ» որ ի վերայ բազինն որ ի Բագաւան », (Խորեն. Բ. հէ). հաւանորէն ուրիշ ատրուշաններ այլ վառել ստուաւ այս այն կողմ. բայց քիչ տարի վերջ Տրդատ և Ս. Գրիգոր՝ ուրիշ սնտի պաշտամանց հետ կրակարաններն այլ չնշեցին :

Իբր զար ու կէս ետեւ՝ երբ Արշակունեաց թագաւորութիւնն վերցուեցաւ ի Հայոց, և Պարսիք նորէն տիրեցին, Բագրեւանդի առաջին հոգն եղաւ, իր մեղքերէն զրդուած, կրակապաշտութիւնն արծարծել ի Հայոց. սակայն քրիստոնէութիւնն այն ատեն ծաւալեալ և արմատացեալ էր մեր երկրին մէջ. և թէպէտ զբնական վառք ունէր և ուրազողք՝ որք յանդիմեացան Լուսաւորչի ծագած լոյսը՝ Զրապետի ծխերով ծածկել, սակայն անոր յետին շատաւեղն՝ մեծն Սահակ՝ զեռ նոր հանդեր էր, կենդանի էին իր հոգեկիր աշակերտքն. յորոց վերջիններէն մէկն Եղիշէ և յետոյ Ղազար փարպեցի՝ մանրամասն պատմած են և հասարա-

կաց ծանօթ է ինչ որ ըրին Հայք՝ եկեղեցական աշխարհական պատերազմական զորով սրով և հոգով. վարդանայ սպարապետի և Ղեւոնդի Երիցու արքայայլ արտի կրակներն՝ բազիններն այլ ատրուշաններն այլ կործանեցին. և ինչպէս այս մեծասիրտ Երիցու զործակից Ս. Սահակ եպիսկոպոս Ռշտունեաց՝ համարձակ պատմեց Դեմոսպոլոս՝ իր ըրածն իր. թեմին մէջ, նոյն իսկ մեղքեր « սակաւիկ մի չարաւելով գանիւ » (ծեծով) նոցին իսկ ետու զկրակն ի ջուրն ըն. » կենուլ. և ասացի այսպէս. Աստուածք որ զեր. » կինս և քերկր ոչ տարարին, կորցցին ի ներքոյ » երկնից » : Եւ թէ՛ զեռ տեղ մի վառմայ կամ Որմզդի՝ կայծ մի մոխիր կայր, Ղեւոնդեանց քրիստոնանուէր արինն իսպառ մարեց զայն մռ. » զուց ամեն ջանքով և մոմսուելով. զորս՝ յետոյ իրենց մէկ ընկերն և քաջ զրիչ՝ Եղիշի՝ խայտառակաց իր գեղեցիկ զրուածովն Ընդդէմ քէ. » ինչ Պարսից, Փոխանակ շատուածացեալ կրաւ. » կին՝ մեր եկեղեցին մանկացեալ Աստուծոյ ի տաճարն զալքստեան յիշատակին (Տեառն ընդառաջ տօնի), իր սուրբ տաճարի և սրահի մէջ՝ իրեւ նշոյլ սուրբ սիրոյ՝ կրակի բոց մի ցուցնէ ճշմարիտ հաւատացելոց. — Գուցէ զեռ գառին մեր երկրին մէջ հին տաճարաց Ճաջորդաց հետ՝ կրակի բազնաց ալ, ինչպէս ոչ շատ տարի առաջ Երեւանու կողմերում խարիսի մի վրան փռաձեւ՝ այրպէս կարծեցաւ. — Նոյն առններ Մարաց Արդաասականի կողմերն այլ (Սիւլէյմանիէ) պահլաւիկ արձանադիր մի զբնուեցաւ, զոր կարդացին « Հիւրպետ Նամրի Արմինի », և թարգմանեցին Հրապետ Նամրի անմահակաց Հայոց ¹ : Զրապետական կրօնից պաշտօնէից մէջ այլ ծանօթ է Հերպետ անունն. Բայց շատ համարելով այս հերդէն քեռ՝ արդէն բաւական ծանօթ անհաւատ յիշատակը, ակնարկ մի տաճր իր Աղբիւր Եղբօր, անցողաբար նշանակելով այս երկու այլանիշ անուանց համաձայնութիւնը (Աղբիւր և Եղբայր կամ Աղբար) :

Շարայայտելի

— 360 —

1. Աշխարհագրական Օրագիր Լոնս. 1867. երես, 379 :